

А.В. Сингаївська,
кандидат філологічних наук, професор;
О.М. Мосейчук,
аспірант
(Житомирський державний університет)

ОСНОВНІ КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ СЛОВА ЯК ОДИНИЦІ ЛЕКСИЧНОГО РІВНЯ

Стаття присвячена проблемі визначення параметрів слова.

Мова, зокрема її лексична система, відображає процеси і результати пізнавальної діяльності людини, розвиток культури і мистецтва народу. Слово, як одиниця лексичного рівня, взята окремо або у поєднанні зі словами чи з одиницями інших рівнів, несе в собі накопичений попередніми поколіннями досвід і культурно-історичні цінності, що зумовлює актуальність дослідження цієї одиниці мови.

Визначення слова в межах однієї мови є одним із найскладніших питань у мовознавстві. Існує велика кількість визначень слова (О.С. Ахманова, Р.О. Будагов, В.В. Виноградов, О.І. Смирницький, П.С. Попов, А.А. Уфімцева, І.Є. Анічков, Б.М. Головін, П.С. Кузнецов, Ю.С. Степанов та ін.), але жодне повністю не розкриває природу слова. Відомі фонетичні, семантичні, морфологічні, синтаксичні визначення та їх комбінації [1: 54]. Універсальне визначення слова – ще складніше завдання, оскільки в різних мовах слова є "неоднорідними за своєю структурою і функціями" [2: 186]. У мовах різних типів "слово має різний вигляд (пор. слово-мофему в ізолюючих мовах і слово-речення в інкорпуючих мовах)" [3:114]. Залежно від типу мови слово може містити різну кількість понятійного матеріалу як наслідок відображення в мозку людини предметів і явищ, які її оточують. Таким чином, обсяг понятійного матеріалу в слові залежить від "певних специфічних економічних, культурних, соціальних і навіть природних особливостей колективу" [4: 18].

Однак складність побудови чіткого універсального визначення не має бути причиною відмови від такого центрального поняття мовознавчої науки, як "слово".

Слову та іншим одиницям системи мови властиві не лише розмежування їх складових, але й можливості такого "зчеплення" між ними, таких сфер взаємодії, де відбувається об'єднання різноякісних, різнорівневих утворень на основі окремих ознак, які їм притаманні, що дозволяє мовознавцям називати слово "багатогранною мовною одиницею" [5; 6].

Наявність одиниць перехідного характеру (напр., між словом і морфемою або словом і словосполученням) – явище природне. Мовні факти дозволяють досить чітко розмежувати лише крайні, полярні випадки (типу *black-board* : : *black board*). Однак існують проміжні, перехідні випадки, які лінгвісти часто намагаються обов'язково класифікувати як словосполучення або як складні слова, у той час як вони становлять не певну стійку мовну одиницю, а "мовну одиницю в процесі її становлення, одиницю, яка відображає тенденції мовного розвитку" [7: 9].

Намагаючись дати визначення слову, слід враховувати відсутність чітких меж між фактами мови і наявність проміжних та синкретичних явищ (напр. слово може перетворюватися на морфему, а словосполучення – на складне слово). Слово має різний обсяг та набір ознак у системі мови і у мовленні. У мовленнєвій реалізації слово може набувати, втрачати або змінювати (як у плані змісту, так і в плані вираження) ознаки, які характерні для нього як одиниці мови. Надзвичайну складність викликає проблема виокремлення слова як одиниці мови і мовлення. Той факт, що слово водночас належить системі мови і мовленню, вказує на недостатність лише синтаксичних мовленнєвих характеристик і дистрибутивних ознак для визначення слова і встановлення його меж. У багатьох випадках визначення меж слова можливе лише з урахуванням парадигматики мови.

Проблема виокремлення і визначення слова містить два аспекти: проблему окремоті слова, визначення його меж і проблему тотожності слова (встановлення словесної тотожності різних слововживань) [8: 26 - 47]. В історії мовознавства відомо більш ніж 70 різноманітних критеріїв визначення слова, в основі яких лежать графічні, фонетичні, структурні, граматичні, синтаксичні, семантичні та системні принципи.

Графічний аспект застосовується для визначення слова як послідовності знаків, обмежених пропусками. Однак таке розуміння слова використовується лише для вирішення певних прикладних завдань і не може адекватно відобразити природу мови. Написання слів разом, окремо або через дефіс – це в значній мірі умовність і данина традиції (пор.: англ. *workout*, *work-out* (розминка); нім. *spazierengehen*, *spazieren gehen* (німу прогуляти); ісп. *se lo doy* (йому це даю), *damelo* (дай мені це)).

Фонетичний аспект полягає в таких ознаках звукової єдності та відособленості, як наявність паузи до і після слова, загальний і єдиний наголос тощо. Однак слід враховувати, що слово може мати більш ніж один наголос або може бути ненаголошеним (прилягати в якості проклітики до наступного або енклітики – до попереднього слова і, таким чином, включатися у структуру так званого акцентного слова (рос. *н'а пол, ст'ал.бы*)).

Структурно слово визначається як звукова послідовність, в яку не можна включити іншу послідовність того ж рівня без порушення семантичної або граматичної цілісності. Однак і цей критерій не є абсолютним. Порівняй нім. *anrufen* – *ich rufe dich an*; рос. *никто* – *ни у кого*; англ. *(to) do* – *he is always doing it* – *I have already done it*. Таким чином, за даним критерієм названі випадки слід відносити до словосполучень, які морфологічно чергуються зі словами, або припускати, що морфологічна форма слова складається з декількох слів. В іншому випадку визнається існування подільних слів (які можна розчленувати), які зовні співпадають зі словосполученнями.

За морфологічним критерієм слово характеризується цільнооформленістю: граматичні показники оформлюють слово в цілому, а не його окремі частини. Вслід за О.І. Смирницьким ми вважаємо, що проблему окремотності слова слід розглядати у двох аспектах: як питання виокремлення слова, яке включає проблему розрізнення частин слова, і як питання цілісності слова з урахуванням відмінностей між словом і словосполученням [8: 27 - 28].

Порівняймо значення англійського слова *baby* (загальний відмінок, однина) і основи *baby-* в межах одного слова (*baby(-)*, *baby(-'s)*, *babie(-s)*, *babie(-s')*), а також у складі інших слів (*babysitter*, *babyfaced*, *babyish* тощо). Слово *baby* містить не тільки значення основи *baby-*, але й значення іменника і значення числа і відмінка. Що стосується основи *baby-*, то вона не має комплексу таких значень. Загальне значення предметності ніби розчиняється в її конкретному значенні, а значення числа і відмінка взагалі втрачається (*babysitter* – це не обов'язково людина, яка доглядає лише одну дитину). В укр. *дитовбвиця* (на відміну від *вбвиця дитей*) елемент *-о-* є показником деградизації слова *дити* (тобто показником втрати числа і відмінка) і, незважаючи на те, що *дити* і *дитина* мають різні кореневі голосні (які у даному випадку виступають ознаками числа), *дитовбвиця* не завжди означає особу, яка скоїла більш ніж один злочин. Таким чином, основа *baby-* (і відповідно *дито-*) не є словом, оскільки слово містить у собі сукупність семантичних, фонетичних і граматичних ознак, специфічних для кожної мови [9: 464; 10: 8: 20; 11: 27; 12: 22 - 23; 1: 54; 13: 4].

На відміну від словосполучення, яке носить нарізнооформлений характер (складається з окремих самостійних одиниць мови – слів), слово є цільнооформленим утворенням. Якщо порівняти слово *bearskin* і словосполучення *(the) skin of (a) bear*, то можна побачити, що, незважаючи на однакові основи і значення, вони вказують на одне явище об'єктивної дійсності, але відрізняються за своєю граматичною будовою. Так, у слові *bearskin* обидва компоненти оформлені як одне ціле (*bearskin(-)*, *bearskin(-s)*), в той час як у словосполученні *(the) skin of (a) bear* кожен із двох компонентів має самостійне граматичне оформлення (*the skin-s of the bear-s*).

Цільнооформленість включає в себе також і певну семантичну оформленість. Так, явище позначене словом *bearskin*, сприймається як щось цільне, яке містить його окремі риси (шкіру та її віднесення до певної тварини), в той час як явище, позначене словосполученням *(the) skin of (a) bear*, сприймається як два окремих компоненти об'єктивної дійсності. Таким чином, навіть найменш цільне за своєю будовою слово є по суті більш близьким за своєю оформленістю до простого, монолітного слова, ніж будь-яке сполучення слів [8: 33].

Однак трапляються випадки, коли значення присвійного відмінка граматично оформлює ціле словосполучення: *(The son of Pharaoh)'s daughter was (the daughter of Pharaoh)'s son* [10]. Однак навряд чи варто на цій підставі вважати *the son of Pharaoh* одним словом, оскільки, як уже зазначалося, словосполучення не має внутрішньої цільнооформленості (можливі випадки *the son-s of Pharaoh*, *the son of Pharaoh-s*, *(the) son-s of Pharaoh*), незважаючи на зовнішнє оформлення, яке нібито робить словосполучення цільнооформленим за допомогою значення присвійного відмінка. В англійській мові присвійний відмінок може вживатися не лише з окремим словом, але й зі словосполученням і навіть із реченням [14: 75]. Однак слід зазначити, що смислова цілісність існує у слові як наслідок його цільнооформленості і, отже, не може бути самостійним критерієм делімітації складного слова [8: 34].

За синтаксичним критерієм слово визначається як потенціальний мінімум речення (що вказує на можливість окремого слова виконувати функцію речення) і як мінімальна синтаксична одиниця (можливість слова функціонувати як член речення). Недоліком даного критерію є те, що він виключає з розгляду службові слова (применники, сполучники і частки), а також слова типу *thus*, *therefore*, оскільки вони не утворюють самостійних речень і не функціонують як члени речення [10].

За семантичним критерієм слово визначається як "все те, що виражає одне певне поняття" [9: 465]. Принциповою ознакою слова є наявність значення. Однак традиційне уявлення про те, що значення слова зводиться до поняття, є не зовсім вірним. Як правило, значення має більш складну будову і може містити різні конотативні елементи. Власні імена, наприклад, не виражають поняття. Вони лише дають назву предметам і не містять у своєму значенні певний клас предметів. У випадках, коли власне ім'я набуває властивості позначати клас предметів, воно втрачає статус власного імені й переходить до розряду загальних імен (пор: *Don Juan*; *Don Quixote*; *John Doe/Jane Doe* – використовуються для назви чоловіка/жінки, ім'я яких невідоме; *Joe Miller* – давно відомий анекдот ("з бородою"). Також не виражають понять вказівні слова і займенники (*I*, *this*, *that* тощо).

Ще однією семантичною ознакою слова, на відміну від морфеми, часто вважають ідіоматичність, тобто неможливість виведення значення цілого із значень його компонентів. З цього приводу О.І. Смирницький справедливо зауважує, що відмінність між смисловою цілісністю на підставі ідіоматичності і смисловою цілісністю на підставі цільнооформленості настільки велика, що ці два явища мають право на самостійне існування [8: 34-35]. В англійській мові досить часто спостерігаються випадки цільнооформлених слів з ознакою ідіоматичності: *aftermath* – наслідки, *beefcake* – чоловічий (для чоловіків), *blackmail* – шантаж, *harebrained* – безглуздий, *to mastermind* – підготувати/владштувати, *to one-up* – переполювати / заткнути за пояс, *to pussyfoot* – бути нерішучим/коливатись/крутити, *stone-broke* – без конійки (грошей). З іншого боку, в мові існує значна кількість цільнооформлених слів неідіоматичного характеру: *sailboat*, *rainwater*, *policewoman*, *trademark*, *postcard*, *bookcase* тощо. Це стосується і нарізнооформлених утворень: у словосполученнях *hard work*, *spray paint*, *sliced bread*, *to stay alone*, *strong will* ознаки ідіоматичності взагалі відсутні, а у словосполученнях типу *to pull one's leg*, *to take pains*, *to swim like a brick*, *to give smb the boot*, *red tape*, *no sweat*, *fat chance* присутність ідіоматичності не викликає сумнівів. Це дозволяє зробити висновок про те, що семантична цілісність на підставі ідіоматичності не може бути критерієм розмежування слів і словосполучень.

О.В. Кунін виділяє 7 ознак цілюоформленості англійського слова, причому перші чотири із них властиві всім словам, а інші – лише деяким [15: 19]:

1. Слово не може складатися зі слів.
2. Структурна цілісність.
3. Морфологічна цілісність (компоненти слова не можуть входити до будь-якого парадигматичного ряду).
4. Властивість утворювати нарізнооформлені одиниці мови і мовлення. У складі таких утворень слово є компонентом, який легко відокремлюється від інших одиниць.
5. Наявність словотвірної парадигми.
6. Присутність у складних словах з'єднувальних елементів *i, o, s* (*handiwork, Anglo-Saxon, salesman*).
7. Написання разом або через дефіс. Компоненти нарізнооформленого утворення завжди пишуться окремо.

Питання тотожності слова є одним з центральних у мовознавстві вже тому, що якщо слово у кожному відрізку мовлення (який можна визначити як слово) являло собою щось неповторне і нетотожне тому, що можна знайти в інших відрізках мовлення, то обмін думками був би неможливий.

Проблема тотожності слова розглядається з урахуванням належності різних граматичних форм до одного слова – з одного боку, а з іншого – належності різних вживань до одного слова.

Як відомо, граматичні відмінності між формами одного слова не змінюють його лексичного значення. Різні форми слова, що вказують на один референт, утворюють одне слово. "Граматичні значення якісно відрізняються від лексичних і не є відтінками останніх" [8: 37]. Таким чином, граматичні форми типу *(to) work, (she) works, (they) worked, working* або *dog, dog's, dogs, dog's* є лексично тотожними словам *work (v)* і *dog (n)*.

Іноді (наприклад, у випадку лексикалізації форм множини іменника) словоформа одного слова може набувати нового лексичного значення, втрачаючи належність до спільного референта, і таким чином набувати статус іншого окремого слова. Такі іменники, як *looks, arms, attentions, belongings, pictures, glasses, draughts, duties, customs, pains*, є прикладом лексикалізації, коли словоформа набуває рис окремої лексики і нових, незалежних функціонально-семіотичних параметрів [16: 291]. Це свідчить про можливість переходу граматичних відмінностей у лексичні. Отже, слово *arms* у значенні "зброя" стає вже іншим словом щодо слова *arm* "рука" і відповідно є омонімом до одиниці *arms* "руки".

До диференційних ознак слів відносять їх парадигму, але лише у випадку, коли відмінність парадигм є засобом вираження семантичної, а не граматичної відмінності [8: 38]. Одиниці *drink (n)* і *drink (v)* мають різні схеми відмінювань, а також відрізняються за семантичними ознаками і, відповідно, є різними словами.

Дієслова *hang* у значенні "карати через повішання" і *hang* – "вішати, висіти" мають однакову парадигму, за винятком форми минулого часу і форми дієприкметника минулого часу (*hanged* : : *hung*). Таким чином, вони відрізняються за граматичними і семантичними ознаками, що, в свою чергу, вказує на їх належність до різних слів. Однак домінуючою при цьому є семантична ознака (пор. форми *spoiled* – *spoilt, showed* – *shown, sped* – *speeded, wetted* – *wet, dwelt* – *dwelled* мають лише деякі граматичні відмінності при відсутності семантичних і, відповідно, належать до одного слова).

При розгляді лексичних різновидів слова О.І. Смирницький вважає за доцільне уникати терміна "форма" і використовувати термін "варіант" для дослідження слова в лексичній (на відміну від граматичної) площині і пропонує класифікувати структурні варіанти слова на 1) лексико-семантичні варіанти: *to dress (одягати)* і *to dress (прикрашати)*; *humour (гумор)* і *humour (вдача)*, *business (бізнес)* і *business (професія)*; 2) фонеморфологічні варіанти, серед яких виділяє а) фонетичні (звукові): *overpass* [ˈoʊvəpɑːs] і [ˈoʊvərɹɪs]; *educate* [ˈedʒukeɪt] і [ˈedʒəkeɪt] та б) морфологічні, що, в свою чергу, поділяються на граматико-морфологічні (граматичні): *spoil* – *spoiled* і *spoil* – *spoilt; antenna* – *antennae* і *antenna* – *antennas* і лексико-морфологічні (словотворчі): деякі прикметники з суфіксом *-al* і без нього, які не різняться за своїм лексичним значенням (*comic* і *comical* – *смішний*) [8: 42].

Слово характеризується не лише звуко-графічною оболонкою, а й наявністю певного, закріпленого за ним значення. Зміст слова як "будівельного" елемента мовної системи носить комплексний характер і є "одночасно основною когнітивною одиницею, яка володіє декількома видами семантичної значимості [17: 118]. Будь-яке конкретне значення передає об'єктивну і суб'єктивну інформацію про навколишній світ і, таким чином, відображає відповідні структури свідомості. Це, в свою чергу, неминуче призводить до розшарування значення на когнітивний (його ще називають пізнавальним, інтелектуальним, референційним, денотативним, іноді навіть семантичним (у вузькому значенні терміна) і прагматичний (конотаційний) компоненти. Перший компонент співвідноситься з інформацією про світ, яким він є поза суб'єктивною оцінкою і переживаннями індивіда. Друга складова значення вказує на суб'єктивне ставлення індивіда, його переживання та оцінку позначуваного явища. Таким чином, когнітивне значення імен вказує на власне денотати, а прагматичне – на суб'єктивне відношення до них [18: 20 - 21].

Під стилістичною характеристикою (конотацією) розуміють різноманітні оціночні, емоційні та експресивні моменти, які характеризують той чи інший стиль мовлення, але не є складовими змісту, власне семантики певної лексики [8: 43]. В.І. Говердовський визначає конотацію як мовленнєві характеристики слова і виділяє 14 типів конотацій: евфемістичність, підсилення, жаргоністичність, пейоративність, меліоративність, розмовну і книжну конотації, іншомовність, діалектність, новизну, термінологічність, архаїчність, ідеологічність і культурологічність [19: 16]. В.М. Євтушенко вказує на можливість утворення дихотомічної системи і залежно від первісного емоційно-стилістичного забарвлення виділяє а) неафективні типи конотацій (регіональність, час, термінологічність, іншомовність, розмовність, культуру та ідеологічність) і б) афективні типи конотацій (пейоративність, меліоративність, іронічність, евфемістичність) [20: 203].

Явище однослівної ідіоматики тісно пов'язане з власне конотативно-афективним аспектом значення – ідіоматичні одиниці використовуються з метою емоційно-образного позначення предметів і явищ, а також із метою впливу на емоційний стан і поведінку реципієнта. Актуальність досліджень у сфері прагматики значення зумовлена "недостатньо розробленою методикою відображення у словниках мовленнєвих характеристик слова" [19: 19 - 20].

На сучасному етапі розвитку мовознавства лінгвісти звертають увагу на активну взаємодію кодифікованої нормативної мови з субстандартом. Досить чітко простежується тенденція до нівелювання кордонів між різними прошарками розмовної лексики. Результатом цього процесу є поява у публічних виступах, пресі, художній літературі мовних одиниць і з знижених реєстрів усної мови, підвищується мовний статус арготивної лексики і професіоналізмів, які вже не сприймаються як щось невластиве літературній мові [21: 133]. Мовні норми, отже, стають більш рухливими, більш схилиються в бік індивідуальності і радше виражають особистість, ніж відображають норму.

Таким чином, мовні одиниці перехідних рівнів відображають тенденції розвитку мови. Визначаючи межі мовного утворення слово було розглянуто з таких аспектів, як графічний, фонетичний, структурний, граматичний, синтаксичний, семантичний та системний. Перспективи нашого дослідження вбачаються у визначенні набору ознак, притаманних морфемі, слову або словосполученню, що дасть можливість класифікувати мовні одиниці за градуальним принципом, враховуючи, таким чином, перехідні утворення. Такий підхід, на нашу думку, не є перешкодою для визначення слова взагалі, оскільки в різноманітності ознак мовних явищ виокремлюються загальні риси, які відіграють роль найістотніших ознак при всіх можливих відхиленнях від типових випадків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Комлев Н.Г. Слово в речи. Денотативные аспекты. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 216 с.
2. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. – К.: Видавничий центр "Академія", 2000. – 368 с.
3. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. Видання друге, перероблене і доповнене. – К.: АТ "ОКО", 1996. – 416 с.
4. Минаева Л.В. Слово в языке и речи: Учеб. пособие для студентов филол. фак. ун-тов и ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высш. шк., 1986. – 147 с.
5. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.
6. Уфимцева А.А. Семантика слова // Аспекты семантических исследований. – М.: Наука, 1980. – С. 5 – 81.
7. Квеселевич Д.И. Интеграция словосочетания в современном английском языке. – К.: Вища школа, 1983. – 83 с.
8. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1956. – 260 с.
9. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – 685 с.
10. Кругозор: Электронная энциклопедия. Слово. krugozor.ru.
11. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1973. – 303 с.
12. Харитончик З.А. Лексикология современного английского языка: Учебное пособие для студентов институтов и факультетов иностранных языков. – Мн.: Вышэйш. школа, 1992. – 229 с.
13. Мостовий М.І. Лексикологія англійської мови: Підруч. для ін-тів і фак. інозем. мов. – Х.: Основа, 1993. – 256 с.
14. Мороховський А.Н., Вороб'єва О.П., Лихошерст Н.И., Тимошенко З.В. Стилистика английского языка. – К.: Вища шк., 1991. – 272 с.
15. Кунин А.В. Английская фразеология (теоретический курс). – М.: Высшая школа, 1970. – 343 с.
16. Левицкий А.Э. Функциональные подходы к классификации единиц современного английского языка. – К.: АСА, 1998. – 362 с.
17. Уфимцева А.А. Роль лексем в познании человеком действительности и в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. – М.: Наука, 1988. – С. 108-140.
18. Никиктин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – 168 с.
19. Говердовский В.И. Методические аспекты коннотации // Вісник Харківського державного університету. – 1998. – № 406. – С. 16 - 20.
20. Євтушенко В.М. Дихотомічна система типів конотації // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2000. – № 500. – С. 203-207.
21. Бельчиков Ю.А. Рецензия // Вопросы языкознания. – 2000. – № 6. – С. 133-136.

Матеріал надійшов до редакції 11.05.2005 р.

Сингаевская А.В., Мосейчук А.М. Основные критерии определения слова как единицы лексического уровня.

Статья посвящена проблеме определения параметров слова.

Syngaiivska A.V., Moseichuk O.M. The main criteria of defining word as a lexical level unit.

The paper focuses on the problem of word boundaries.